

मूढः सहायकः

आधुनिक साहित्यिकेषु अन्यतमः विद्वान् डॉ. प्रमोदकुमारनायकः । अनेन अनेके कथाग्रन्थाः विरचिताः । अयं विषयः तद्विरचितेषु कथाविशेषेषु नूतनभावधारां सृजति । बालकानां चित्तविनोदनाय शिक्षणाय च अयं विषयः अत्र सन्निवेशितः ।

अस्ति अवन्तिकायां द्वितीयचरकः राजवैद्यः अमृतकरः । तस्मिन् राज्ञः चन्द्रसेनस्य यथा विश्वासः तथैवाऽपि प्रजाकुलस्य । किमपि औषधीयं पत्रपुष्पादिकं स्वस्य जिह्वायां संस्थाप्य तस्य द्रव्यगुणपरीक्षणे असौ आसीत् सुदक्षः । राजवैद्यस्य रसशालासहायकत्वेन नियुक्तः स्वल्पविद्यः विकलबुद्धिः सर्वथा आत्मानं सर्वज्ञः इति चिन्तयति । एवमपि कदाचिदसौ स्वप्रभोः शास्त्रज्ञानविषये अन्येषां पुरतः सन्देहं प्रकटयति । स्वकीयाम् अपूर्वां कार्यदक्षतां स्वयमेव प्रशंसति । एकदा चिन्तयति राजवैद्यस्य सविधे कथं स्वकीयं पाण्डित्यं प्रमाणयिष्यतीति ।

एकस्मिन् दिवसे राजपुरात् राजवैद्येन सह विकलबुद्धिः आगच्छति । तदानीं हठात् असौ मार्गस्योपरि निपतितं कमपि पदार्थमानीय स्वस्य जिह्वायां स्थापयति । ततः कियत्क्षणेभ्यः परं तमेव मुखात् वहिः निक्षिपति । एतस्यावलोकनेन राजवैद्यः तमपृच्छत् किमेतदिति । ततः सः महतानन्देन मन्दं विहस्य कथयति - मान्याः ! श्रीमतां साहचर्येण बहुग्रन्थानुशीलनेन च ममाऽपि द्रव्यगुणपरीक्षणे बलीयसी दक्षता जायते । तदर्थम् अहमेवं करोमि ।

यतो हि मार्गस्य उपरि स्थितस्य एतस्य पदार्थस्य परीक्षणं विना गमनं दोषाय भवति । एतदर्थमहं स्वजिह्वायां स्थापयामि । नोचेत् यदि अज्ञानात् अस्योपरि आवयोः पादपातः स्यात्, तर्हि अवश्यं महत् पातकम् जायेत ।

स्वसहायकस्य मूर्खतामहङ्कारञ्च वीक्ष्य राजवैद्यः विहस्य एतादृशकार्यात् तं निराकरोति स्म ।

राजवैद्यः अमृतकरः न केवलं बहुशास्त्रदर्शी अपितु तस्य तात्कालिकी बुद्धिः आसीदनन्या । तदर्थं प्रकृतपरिस्थितिज्ञः अयं यथार्थत्वेन रोगस्य निदाने क्षमः भवति । एकदा उदरपीडामनुभवतः राज्ञः चिकित्सार्थं गतः राजवैद्यः खट्वायाः अधोभागे एकं भूचणकबीजम् अपश्यत् । अवश्यं राजा एतस्याधिकभक्षणेन उदररोगपीडितः अस्तीति स्थिरीकृत्य अवदत्-राजन् ! भूचणकानाम् अधिकभक्षणेन एतादृशी उदरपीडा भवतीति शास्त्रस्य सिद्धान्तः । यदि मम वचनं सत्यमस्ति, तर्हि सूचयतु । एतन्निशम्य स्वयं राजा अन्येऽपि च परिजनाः राजवैद्यस्य अपूर्वां निदानदक्षतां बहु प्रशंसन्ति स्म । तत्रापि उपस्थितः आसीत् स्वयं विकलबुद्धिः ।

राजवैद्यः इव रोगकारणं कुत्रचित् उक्त्वा स्वयं प्रशंसितः स्यात् इति व्यचिन्तयत् सः । एकदा राजवैद्यः मित्रालयमगच्छत् । अस्मिन् समये सेनापतिः बाहुबली ज्वराक्रान्तः इति संवादः आगतः । अतः अयमेव परमः सुयोगः स्वज्ञानस्य परीक्षणार्थमिति मत्वा सः स्वयमेव सेनापतेः सदनम् अगच्छत् । एकस्याः खट्वायाः उपरि स्थितः सेनापतिः ज्वरेण कम्पते । आत्मीयाः तस्य दुःखाभिभूताः चतुःपार्श्वे दण्डायमानाः सन्ति । विकलबुद्धिः मिथ्यानाडीपरीक्षणं कृत्वा राजवैद्यः इव खट्वायाः अधः अपश्यत् । तदानीं तत्र सेनापतेः प्रभुभक्तः विडालः उपविष्टः आसीत् । अयमेव योग्यताप्रमाणार्थमुपयुक्तः सुयोगः इति निश्चित्य असौ अवदत् - सेनापते ! अधिक-विडालभक्षणेन एतादृशः ज्वरः अवश्यं जायते इति शास्त्रीयं वचनम् । मन्ये रात्रौ भवान् अधिकं विडालमांसम् अखादत्, येन ज्वाराक्रान्तः अस्ति ।

तस्य वचनेन सेनापतेः गृहजनाः अतीव उत्क्षिप्ताः जाताः । अयमतीव मूर्खः अस्ति इति विचिन्त्य ते तमेव ताडयित्वा तस्मात् निःसारितवन्तः ।

राजवैद्यः अतीव परोपकारी सहृदयश्च आसीत् । कस्य दुःखावलोकनेन सः स्वयं क्षुण्णः जायते । एष खलु तस्य महान् दुर्लभः गुणः । तदर्थम् अयं सर्वत्र प्रशंसितः पूजितश्च । एकस्मिन् दिवसे तस्य गृहं निकषा कश्चित् जनः मृतः । तस्यैका कन्या उच्चैः अक्रन्दत् । कृपालुः राजवैद्यः तत्र गत्वा तामेव कन्यां प्रबोधयन् अवदत् - पुत्रि ! मा क्रन्द । अद्यावद्

अहमेव तव पिताऽस्मि । मृतः प्राणी न निवर्तते, तदर्थं पुनः कानि दिनानि वा क्रन्दिष्यसि । उत्तिष्ठ । स्वकर्तव्यपालनं कुरु ।

न केवलं राजवैद्यस्य प्रबोधनं बालिकां सन्तोषयति, अपितु तत्रोपस्थिताः मुग्धाः जनाः राजवैद्यस्य उत्तुङ्गां मानविकतां प्रशंसन्ति स्म ।

तदारभ्य राजवैद्यः इव स्वमानविकतायाः अपि परिचयं प्रदातुं इच्छुकः विकलबुद्धिः सुयोगाभिलाषी अभवत् । स्वल्पदिनाभ्यन्तरे अवन्तिकायाः वृद्धः मन्त्री दिवंगतः । अन्यैः आत्मीयैः सह मन्त्रिणः पत्न्यपि भृशमक्रन्दत् । तदानीं तत्रोपस्थितः अयं सर्वेषां पुरतः उच्चैः प्रोवाच - वृद्धे । मानवः मरणशीलः । न कदापि मृतकः पुनरायाति । तदर्थं मा विलप । यदि चित्ते नान्यथा चिन्तयसि, तर्हि अद्य प्रभृति अहमेव तव पतिः भविष्यामि ।

तस्य वक्तव्येन क्रुद्धाः मृतमन्त्रिणः आत्मीयाः तमेव तिरस्कुर्वन्ति स्म ।

परिशेषे सर्वासु घटनासु उपहसितोऽयं विकलबुद्धिः कदाचित् राजवैद्यं विहाय दूरस्थे ग्रामे स्वतन्त्ररूपेण चिकित्साकार्यं प्रारभत । रसशालायामवस्थानात् केषाञ्चन औषधानां कुट्टन-पेषणादि-कार्येषु नियुक्तः अयमपि कतिपयानां साधारणरोगाणां सामान्यचिकित्सां विजानाति । तस्याः आधारेण असौ स्वयं सम्पूर्णचिकित्सकः इति प्रमाणीकरोति । अपरञ्च शिशूनां चिकित्सा सुकरा

इति स्थिरीवृत्त्य आत्मनः परिचयं स्वयं
विशिष्टशिशुरोगविशेषज्ञः इति प्रददाति । परन्तु
अज्ञानात् अनभ्यासात् च बहवः शिशवः
कालकवलिताः ।

यदा तेषां पितरः महता दुःखेन राज्ञः निकटे
सर्वं वृत्तान्तं निवेदयन्ति, तदानीं सर्वं विचार्य कुपितः
राजा विकलबुद्धिं देशान्तरीकरोति स्म ।

टिप्पणी

संस्थाप्य - रक्ष (संस्थापनं कृत्वा) । सर्वथा - सर्वत्र (सर्वप्रकारेण) । स्वप्रभोः - निज मालिककार (निजस्वामिनः) । प्रशंसति - प्रशंसा करोति (प्रशंसां करोति) । अवलोकनेन - दृष्ट्वा (दर्शनेन) । जायेत - ज्ञातुं (भवेत्) । निराकरोति स्म - वारयति स्म (वारयति स्म) । तदर्थम् - तन्निमित्तम् (तन्निमित्तम्) । क्षमः - क्षमार्थ (समर्थः) । अधोभागे - तले । ज्वराक्रान्तः - ज्वरेण आक्रान्तः (ज्वरेण आक्रान्तः) । सदनम् - गृहम् । निश्चित्य - निश्चयं कृत्वा । ताडयित्वा - ताडनं कृत्वा । क्षुण्णः - दुःखितः (दुःखितः) । प्राणी - जिवः (जीवः) । दिवंगतः - मृतः (मृतः) । प्रोवाच - अवदत् (अवदत्) । विहाय - छोड़ि (त्यक्त्वा) । सुदक्षः - सुनिपुणः (सुनिपुणः) । सर्वज्ञः - सर्वज्ञ (सर्वं जानाति यः) । पुरतः - सामने (सम्मुखे) । प्रमाणयिष्यति - प्रमाणं करिष्यति (प्रमाणं करिष्यति) । पातकम् - पापम् (पापम्) । वीक्ष्य - दृष्ट्वा (दृष्ट्वा) । शास्त्रदर्शी - शास्त्रं पश्यति यः (शास्त्रं पश्यति यः) । निदाने - रोगनिदाने (रोगनिरूपणे) । खट्वायाः - शस्त्रे (पर्यङ्कस्य) । निशम्य - श्रुत्वा (श्रुत्वा) । संवादः - वार्ता (वार्ता) । विडालः - मर्जारः (मर्जारः) । उत्क्षिप्ताः - उड़ते (कुपिताः) । निःसारितवन्तः - वहीरे प्रेषितवन्तः (वहीरे प्रेषितवन्तः) । निकषा - समीपे (समीपे) । प्रदातुम् - देव (प्रदानं कर्तुम्) । भृशम् - अत्यन्तम् (सातिशयं / नितराम् / अत्यन्तम्) । अद्यप्रभृति - आज (अद्यारभ्य) । कालकवलिताः - (मृताः) ।

अभ्यासः

1. निजभाषया वाक्यद्वयेन वाक्यत्रयेण वा उत्तरं लिखत ।

(क) द्वितीयचरकस्य अमृतकरस्य संक्षिप्तं परिचयं लिखत ।

(ख) विकलबुद्धिः कः ? सः स्वभावेन कीदृशः ?

- (ग) महता आनन्देन मन्दं विहस्य विकलबुद्धिः किं कथयति ?
- (घ) राजवैद्यः अमृतकरः राज्ञः उदरपीडायाः कारणं किमिति अवदत् ?
- (ङ) विकलबुद्धिः सेनापतेः मिथ्यानाडीपरीक्षणं कृत्वा किमवदत् ?

2. निजभाषया एकपदात्मकं / अतिसंक्षिप्तम् उत्तरं लिखत ।

- (क) राजा कुपितः सन् कं देशान्तरीकरोति स्म ?
- (ख) अज्ञानात् अनभ्यासात् च के कालकवलिताः भवन्ति ?
- (ग) विकलबुद्धिः राजवैद्यं विहाय स्वतन्त्ररूपेण किं प्रारभते ?
- (घ) कः पुनः नायाति ?
- (ङ) राजवैद्यः अमृतकरः कुत्र आसीत् ?
- (च) कः स्वल्पविद्यः ?
- (छ) कः बहुशास्त्रदर्शी ?
- (ज) राजवैद्यः खट्वायाः अधोभागे किमपश्यत् ?
- (झ) विकलबुद्धिः सेनापतेः खट्वायाः अधोभागे किमपश्यत् ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

अयमपि, प्रारभत, उपहसितोऽयम्, तिरस्कुर्वन्ति, तमेव, कदापि, प्रोवाच, पत्न्यपि, भृशमक्रन्दत्, सुयोगाभिलाषी ।

4. सन्धिं कुरुत ।

अद्य + आरभ्य, अहम् + एव, ताम् + एव, दुःख + अवलोकनेन, अति + एव, दुःख + अभिभूताः, मित्रालयम् + अगच्छत्, तत्र + अपि, सत्यम् + अस्ति, अस्य + उपरि ।

5. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिनाम लिखत ।

- (क) अवन्तिकायां राजवैद्यः अमृतकरः आसीत् ।
- (ख) विकलबुद्धिः आत्मानं सर्वज्ञ इति चिन्तयति ।

- (ग) राजवैद्यस्य सविधे पाण्डित्यं प्रमाणयिष्यति ।
 (घ) असौ मार्गस्य उपरि पतितं पदार्थमानीय स्वजिह्वायां स्थापयति ।
 (ङ) पदार्थस्य परीक्षणं विना गमनं दोषाय भवति ।

6. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिकारणं लिखत ।

- (क) अज्ञानात् अस्योपरि आवयोः पदपातः स्यात् ।
 (ख) अयं रोगस्य निदाने क्षमः भवति ।
 (ग) भूचणकानाम् अधिकभक्षणेन उदरपीडा भवति ।
 (घ) सः सेनापतेः सदनमगच्छत् ।
 (ङ) सेनापतेः गृहजनाः उत्क्षिप्ताः जाताः ।

7. वाक्यानि रचयत ।

विश्वासः, पुरतः, सह, परम्, वहिः, उपरि, विना, इति, निकषा, यावत् ।

8. शुद्धम् उत्तरं निरूपयत ।

- (क) अवन्तिकायां द्वितीयचरकः राजवैद्यः कः आसीत् ?
 (i) श्रीकरः (ii) प्रभाकरः
 (iii) अमृतकरः (iv) भास्करः
- (ख) किं विना गमनं दोषाय भवति ?
 (i) निरीक्षणं (ii) परीक्षणं
 (iii) अनुक्षणं (iv) प्रतिक्षणम्
- (ग) भूचणकानाम् अधिकभक्षणेन किं भवतीति शास्त्रस्य सिद्धान्तः ?
 (i) पदपीडा (ii) बाहुपीडा
 (iii) शिराः पीडा (iv) उदरपीडा

(घ) परिजनाः कस्य अपूर्वा निदानदक्षतां बहु प्रशंसितवन्तः ?

(i) राजवैद्यस्य

(ii) दन्तवैद्यस्य

(iii) योगवैद्यस्य

(iv) शल्यवैद्यस्य

(ङ) कः सुयोगाभिलाषी अभवत् ?

(i) विकलबुद्धिः

(ii) क्षुद्रबुद्धिः

(iii) मन्दबुद्धिः

(iv) सुबुद्धिः

9. शून्यस्थानानि पूरयत । (कोष्ठकात्)

(क) _____ निकटे पितरः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयन्ति ।

(ख) बहवः शिशवः _____ ।

(ग) _____ सह विकलबुद्धिः आगच्छति ।

(घ) अस्य उपरि आवयोः _____ स्यात् ।

(ङ) _____ निदाने अयं क्षमः भवति ।

राजवैद्येन, रोगस्य, राज्ञः, कालकवलिताः, पादपातः

